

TURAN Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi (TURANusbb)

Uluslararası Hakemli Dergi Yıl: 2025/Bahar, Sayı: 8

ISSN 2792-0879

Çeviri Makale

Sultan Abdülaziz’e Dâir*

İbnülemin Mahmud Kemal İNAL / Transkripsiyon: Samet YILDIZ**

Öz

Osmanlı Türkçesinden yayına hazırlanmış olan bu çalışmada; Sultan Abdülaziz ve (1861-1876) döneminde yaşananlar ele alınmaktadır. İbnülemin Mahmud Kemal İnal tarafından yazılmış olan bu makale, XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı’yı anlatmakta ve yaşanan çıkar çatışmalarını, ülke içerisindeki devlet adamı polemiklerini, Sultan Abdülaziz’in hamleleri ile kendisine karşı oluşan darbeci kadroyu değerlendirmektedir. Sultan Abdülaziz’e karşı düzenlenecek olan darbeyi ve darbe sürecinin oluşumu ile 30 Mayıs 1876 tarihinde hâl’ edilen Sultan Abdülaziz’in 4 Haziran’da vefat etmesi de makalenin temas ettiği asıl meseleler arasında bulunmaktadır. Yazar, burada Sultan’ın vefatına dair “intihar” veya “katil” iddiaları üzerinde durmuş ve birtakım ifadeler sarf etmiş olsa da her iki ihtimale dair “kesin” bir karar verememiştir. İbnülemin Mahmud Kemal İnal’ın bu eseri, günümüz harflerine aktarılırken herhangi bir sadeleştirme işlemine maruz kalmamıştır. Metin içerisinde anlamı bilinmeyecek derecede bulunan tamlama ve kelimeler, dipnotlar vasıtasıyla açıklanmıştır. Ayrıca, makale içerisinde geçen kişi veya olaylarla ilgili ek açıklama yapmak için de dipnotlara başvurulmuş ve tarafımızca verilen her dipnot “(S.Y.)” ibaresiyle eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Osmanlı İmparatorluğu, Sultan Abdülaziz, Erkân-ı Erbaa, 30 Mayıs 1876 Darbesi

Âli Paşa’nın 1288’de vefatı üzerine Bahriye Nâzırı Mahmud Nedim Paşa, makam-ı sadarete nasbolundu¹. Sadr-ı esbak Yusuf Kâmil Paşa, sarayda Başkitâbet Odası’nda “sadaretin inhilâli², Âli Paşa’nın vefatıyladır” dedi. Müşarünileyhin sıdk-ı makâlî³, Âli Paşa’ya halef olan zevâtın ahvâli ile sâbittir.

Mahmud Nedim Paşa, makam-ı sadarete gelir gelmez icraat-ı acaibe ile muamelât-ı devleti tehviş⁴ ve me‘murini tenfir etti⁵.

* Geliş tarihi: 27.10.2024

Kabul Tarihi: 18.03.2025

Eserin orijinal künyesi için bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, “Sultan Abdülaziz’e Dâir”, Türk Tarihi Encümeni Mecmuası (TTEM), C.15, S.9, 1341(1925), ss.177-195.

Atıf: İbnülemin Mahmud Kemal İNAL (2025). Sultan Abdülaziz’e Dâir. S. Yıldız (Çev.). *TURAN Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi (TURANusbb)*, 8: 59-76.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İZMİR/TÜRKİYE, E-posta: sametyildiz.iletisim@gmail.com ORCID: 0000-0003-4098-2718

¹ Tayin edildi. (S.Y.)

² Ayırması. (S.Y.)

³ Doğru Sözü. (S.Y.)

⁴ Karıştırmak. (S.Y.)

⁵ İğrendirdi. (S.Y.)

Hüseyin Avni Paşa'nın yâverliğinde bulunmuş olan Mustafa Nâim Paşa'dan mesmûdur ki⁶: Âli Paşa, vefatından birkaç gün evvel Serasker Hüseyin Avni Paşa'ya “benim hayatımdan ümid yoktur, birkaç güne kadar belki vefat ederim. Mahmud Nedim Paşa ile aranız açıktır. Onun sadareti melhuzdur⁷, hoş geçininiz” demiştir. Mahmud Nedim Paşa, sadrazam olup Bâb-ı ‘Âli’de hatt-ı hümayun okunduktan sonra Hüseyin Avni Paşa'yı nezdine celb ederek umur-ı devleti hüsn-i idare için müttehiden çalışılmasına dâir halisâne ve meveddetkârane⁸ beyanatta bulunduğu hâlde müteakiben Isparta'ya nefiy ettirdi⁹.

O vakit sadaret yâverliğinde bulunan -Manastır Vâli-i Esbakı- Abdülkerim Paşa naklederdi: “Hüseyin Avni Paşa memleketine nefiy edilirken refakatine me‘mur oldum. Esnâ-ı rahta¹⁰ gazete geldi. Avni Paşa okudu, kakhaha ile güldü. Dedi ki: “Neye gülüyorum biliyor musun? Âli Paşa'nın vefatında padişah, Başkâtip Emin Bey'i bana gönderdi, sadarete kimin ta'yini münasip olacağına dâir re'yimi sordu. “Münasibini efendimiz bilirler. Birini tavsiye etmek haddimin fevkindedir. Âdâb-ı ubudiyete¹¹ muvâfık olarak vereceğim cevap budur. Fakat siz, Mahmud Nedim Paşa'nın ta'yin olunmamasına gayret ediniz.” dedim. Emin Bey gitti, yine gelerek suali tekrar etti. “Evvelce söyledim, münasibini efendimiz bilirler. Mademki tekrar irade buyuruyorlar, arz edeyim. Mütercim Rüşdü Paşa, esdikadan¹² ve kudemadandır¹³. Devleti ileriye götüremezse de ric'ata da meydan vermez. Bence münasibi budur” dedim. Emin Bey “daha başka” dedi. “Padişah, Vâlide Sultan, saray halkı hep birer adam istiyorlar. Eğer Mahmud Nedim Paşa ta'yin olunursa beni ve seni nefiy eder, ona göre davran” dedim. Mahmud Nedim Paşa sadrazam oldu, beni nefiy ettirdi, şimdi Emin Bey'i de Kıbrıs'a teb'îd¹⁴ ettirmiş de ona gülüyorum.”

Hüseyin Avni Paşa'nın nefiyine birkaç sebep gösteriliyor. Müşarünileyh, Serasker ve Mahmud Nedim Paşa Bahriye Nâzırı iken iki dâire-i askeriyye muamelâtından dolayı beyenlerinde tahaddüs eden bürudet¹⁵, bilâhare münkalib-i adâvet oldu.

Hüseyin Avni Paşa, Serasker iken bir selâmlık resminde araba ile seyre çıkan Harem-i Hümayun mensubâtından bazılarına harf-endazlıkta bulunduğu¹⁶ isma‘ olunmasıyla¹⁷ Vâlide Sultan, Sadrazam Âli Paşa'ya bast-ı şekva etmiş¹⁸ ve paşa da Hüseyini Avni Paşa'ya bil-vâsıta tenbihat-ı müessire¹⁹ icra etmişti. Mahmud Nedim Paşa sadarete gelince vâlide sultan, Hüseyin Avni Paşa'nın azlini ihtar

⁶ İşitilmiştir ki. (S.Y.)

⁷ Beklenmektedir. (S.Y.)

⁸ Dostça. (S.Y.)

⁹ Sürdürdü. (S.Y.)

¹⁰ Yolculuk esnasında. (S.Y.)

¹¹ Kulluk adabına. (S.Y.)

¹² Sâdık kullardan. (S.Y.)

¹³ İleri gelenlerdendir. (S.Y.)

¹⁴ Sürmek, uzaklaştırmak. (S.Y.)

¹⁵ Soğukluk. (S.Y.)

¹⁶ Laf attığı. (S.Y.)

¹⁷ Duyulmasıyla. (S.Y.)

¹⁸ Sıkıntının giderilmesini istemiş. (S.Y.)

¹⁹ Etkili uyarılar. (S.Y.)

etmesiyle hem vâlidinin teveccüh ve himayetini istihsal, hem de tatmin-i kin ve infial etmek için azil ve nefiy ile beraber suistimalâtını tetkik eylemek üzere komisyonlar teşkil eyledi²⁰.

Bu mebhasta en ziyade hak kelâmı olan Mahmud Nedim Paşa (*Üss-ü İnkılâp*)a yazdığı reddiye-i gayr-ı matbuada: Hüseyin Avni Paşa'nın nizamiye hazinesince dâire-i hümayun mefruşatından beş bin kese ihtilâs ettiğini²¹ Esad Paşa'nın²² Mabeyin-i Hümayun'a bildirmesi ve sahilhânesi civarında müteveffa Darabhur Reşid Paşa²³ familyasına ait araziye gasp eylediğine dâir verese canibinden²⁴ padişaha takdim kılınan arzuhâl üzerine Hüseyin Avni Paşa'nın yazdığı tezkerede şedîdü'l-meal sözler istimâl eylemesi sebep-i teb'id olduğunu ve Şirvanizâde Rüşdü Paşa'nın da Yusuf İzzeddin Efendi'nin sûr-ı hitanında²⁵ fahiş fiyata alıp maliye mahzeninde çürüttüğü çukalardan²⁶ ve saraya ihda eylediği atların esmanını Hazine-i Hassa masrafına idhâl²⁷ ettiğinden ve konağına tefriş eylediği yüz seksen bin kuruşluk kalîçe-i esmani²⁸ Hazine-i Hassa'ca inde'l-muhakeme²⁹ açık görünmesinden dolayı teb'idine tasaddi edildiğini, huzur-ı hümayunda Hüseyin Avni Paşa'nın hastalığından ve Rüşdü Paşa'nın da şayan-ı merhamet bulunduğundan bahis ile efkâr-ı hümayunu hayli ta'dil eylediğine dâir muharremâne söylediği sözleri Serasker Esad Paşa, tahsin ve tebrik ettikten sonra saraya giderek sadrın bu zâtları himâye eylediğini padişaha arz ile teşviş-i efkâr ve Hüseyin Avni ve Rüşdü Paşaların nefiylerine irade-i kat'iyeye istihsâl ettiğini, mabeyin etıbbasından Ömer Bey³⁰ Hüseyin Avni Paşa'nın hastalığını tetkike me'mur edilip avdetinde müşarünileyhin muamele-i gayri layıkasından bahsettiğini Esad Paşa'nın talimiyle Serkarin Ziver Bey, padişaha arz eylemesiyle nısfü'l-leylde³¹ birbirini müteakiben gelen üç yâver, Hüseyin Avni Paşa'nın sedye ile memleketine gönderilmesi ve Rüşdü Paşa'nın da bilâ-tevkif Amasya'ya i'zamı emrini tebliğ ettikleri hâlde yine müdafaadan geri durmadığından tahriren ve şifahen red ve tevbihe uğradığını ifade ediyor.

Mahmud Nedim Paşa'nın ifadâtı muvâfık-ı hakikat olarak kabul olunsu da Hüseyin Avni Paşa ile diğer zevâtın daima müşarünileyhe karşı izharı bazı sitiz etmeleri³², teb'id maddesinde -kendi iddiası

²⁰ (Mir'at-ı Hakikat)da Fuad Paşa'nın seraskerlikle makam-ı sadarete nasbında Hassa Müşirliği uhdesinde kalmak üzere Serasker Kaymakamlığı'na ta'yin ettirdiği Hüseyin Avni Paşa, harem-i saray ile mahal-i ırz ve namus bazı muamelât-ı rezileye giriştiği vâlide sultan tarafından tahkik olunması üzerine fi-mabad payitaht-ı devlette bulunmamak şartıyla azil ve Yanya-Tırhala Fırka-i Askeriyyesi Kumandanlığıyla İstanbul'dan tard edildiği ve bilâhare iade-i ikbâl ettiyse de Âli Paşa'nın intikali, sebep-i intifa-i ikbâli olmakla Sultan Abdülaziz, onun mukaddema vâki olan harekât-ı bî-edebânesinden dolayı ahz i sâre meydan bularak seraskerlikten azil ve nefiy eylediği beyan olunuyor. Taarruz maddesinin kaymakamlıkta değil, seraskerlikte bulunduğu esnada tahdis ettiği erbab-ı habere tarafından te'yid edilmektedir.

²¹ Çaldığını. (S.Y.)

²² Sakızlı.

²³ Osmanlı ordusunun eski

²⁴ Vârisler tarafından. (S.Y.)

²⁵ Sünnet töreninde. (S.Y.)

²⁶ Çuhalardan. (S.Y.)

²⁷ Dâhil. (S.Y.)

²⁸ Küçük halının bedeli. (S.Y.)

²⁹ Mahkeme sırasında. (S.Y.)

³⁰ Ömer Paşa, cebren karakola getirilerek hakan-ı merhumun naaşını muayene etmek istemediğinden Hüseyin Avni Paşa “edepsizlik ediyorsun” diye kollarından nişanlarını sökerek saffet-i askeriyesini nez' eylediği ve kendine de “arz ediniz” dediği Damad Nuri Paşa'nın esna-i muhakemede takdim eylediği bir arıza-i mufassalada muharrerdir.

³¹ Gece yarısında. (S.Y.)

³² Çekişmeleri. (S.Y.)

veçhile- büsbütün bir beriyyü'l-zimme olmadığını ve padişahı bizzât igzâb etmemiş³³ olsa bile cihet-i saireden vaki olan tahrikâtı icra-i garaza fırsat addeylediğini gösteriyor.

Hatta Şirvanızâde Rüşdü ve Zaptiye Müşiri Hüsnü Paşaların nefyine kıyam ettikte bu türlü icraat-ı keyfiyyenin kaide-i Tanzimat'a ve muadelete tevafuk edemeyeceğini ve bil-hüküm zannıyyat üzerine kimsenin duçar-ı ceza edilemeyeceğini Şurâ-i Devlet Reisi Yusuf Kâmil ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Nâzırı Mütercim Rüşdü Paşalar Meclis-i Vükelâ'da dermeyan ile ref'i avaza itiraz ettiklerinden dolayı Mahmud Paşa, arz-ı şikâyet eylemekle müşarünileyhümânın infisalları vuku' buldu.

Müşarünileyh -iddia ettiği veçhile- Şirvanızâde hakkında izâle-i gazaba gayret ve best-i şefa'at etmiş olsaydı, Şirvanızâde'nin şahsından ziyade hak ve adlî müdafaayı tasaddi eden re'is o nâzırı azlettirmezdi.

Bahusus Mahmud Paşa'nın, Hüseyin Avni ve Rüşdü Paşalar hakkında sebep-i gazab olarak ortaya koyduğu mevadın iclâ-yı icap edecek derecede mühim ve padişahça tevahhuşu müstelzim şeyler olmadığı da vâreste-i izahtır.

Hüseyin Avni Paşa, fevkalâde kindar ve sitîzekâr³⁴ olduğundan uğradığı ceza-i nefyi bir türlü hazmedemeyerek padişahı ahz-i intikâma niyet ve zuhur-ı fırsata intizar etti.

On bir ay Isparta'da ikâmet ettirildikten sonra İstanbul'a avdetine müsaade olundu. Az müddette Aydın Valiliği'ne, Bahriye Nezareti'ne, yirmi iki gün sonra da -ikinci defa- seraskerliğe ta'yin edildi.

Şirvanızâde Rüşdü Paşa da -menfâsı³⁵ olan- Amasya'dan avdetle birbirini müteakiben Orman ve Maden, Evkaf, Maliye Nezaretlerine nasb olundu.

Hüseyin Avni Paşa, tarik-i tabiatıta hempası³⁶ olan Rüşdü Paşa'yı ikna' ederek müttehiden esbâb-ı hâl'i istihzara çalıştılar. Ma'zulen hanesinde mukim olan Midhat Paşa Adliye Nezareti'ne ve Rüşdü Paşa Makam-ı Sadaret'e ta'yin olduğu gibi Rüşdü Paşa'nın lütuf-dîdesi olan Sâdik Paşa da Rüsûmat Emaneti'ne me'mur ve dâire-i ittifaka edhâl edildi.

Bir gece Rüşdü Paşa'nın yalısında bazı vükelâ içtima' ederek ahvâl-i devlette görünen fenalıkları men' ve ıslaha ve varidat ve masarîfın muvazenesine dâir bazı kavânin vaz'ı için Midhat Paşa tarafından bir lâyiha tanzim edilmesine karar verildiğinden Rüşdü Paşa bir aralık huzurda bu lâyihadan bahsetmesi üzerine padişah, pek ziyade hiddetlenerek Midhat Paşa'yı azl ve müteakiben Selanik Valiliği'ne ta'yin eyledi.

³³ Kızdırmamış. (S.Y.)

³⁴ Kavgacı. (S.Y.)

³⁵ Sürgün Yeri. (S.Y.)

³⁶ Arkadaşı. (S.Y.)

Sultan Abdülaziz'in hatt-ı destiyle³⁷ muharrer irâde pusulasını görmüştüm, aynen şöyledir: “Midhat Paşa'nın Ahkâm-ı Riyâseti'nden azliyle yerine Hurşid ve İrfan Paşaların kangısı ehil ve münâsip ise elli bin kuruş maaş tahsisıyla nasbının istizan olunması”.

Âtîf Bey (*Hâtıra*) da der ki: “Şirvanî Paşa'nın sadaretinde Midhat Paşa Adliye Nâzırı iken Avni Paşa ile beyinleri iyi olmadığı cihetle bir gün serasker, huzur-ı hümayunda Midhat Paşa'nın Vükelâ Meclisi'nde bulundurulması lüzumunu padişahın vehmine dokunacak tevriyeli sözlerle arz etmişti. Sonra efendimiz, Midhat Paşa'yı azl ve Selanik Vilâyeti'ne nasb buyurdular. Hatta ol-zaman Midhat Paşa'nın hâk-i pây³⁸ şahaneye takdim olunmak üzere tarafımıza gönderdiği arıza³⁹, Şirvanî Paşa'nın serasker paşadan ihtirazen arzına müsaade göstermemesi cihetle tevkif edilmesinden dolayı aslını bilmeyerek bu acze adâvet eylemiştir. Midhat Paşa'nın bu infisalının tafsil-i icmalisi, Avni Paşa'nın ifadesine göre şu veçhiledir ki: Bir gece Şirvanlı'nın yalısında üçü birlikte idare-i hükûmetin taht-ı emniyette cereyanı için bazı şera'it-i kavîye ve nizamiye ve vaz' ve müteferriâtı hakkında bahis ve müzakere-i sebak ederek Midhat Paşa bu yolda kaleme aldığı lâiyhayı meydana çıkarıp Sadrazam Şirvanlı'ya vermiş ve o da mütalâa etmiş ise de Avni Paşa, mûmâşât eylemediği⁴⁰ misilli Şirvanî de ondan bil-ihtiraz şimdi böyle şeylerin sırası olmadığını beyan edince Midhat Paşa “öyle ise lâiyhayı veriniz” deyip alarak koynuna koymuş; sonra azli ve Selanik me'muriyeti zuhur edince istiklâl-i saltanat aleyhinde bir şey gibi âlem-i bâlâyâ aksettirilmiş ve iğbirar-ı âli⁴¹ vukua getirilmiş olmasına zehap ile⁴² telâş ederek hem arz-ı ubudiyet eylemek⁴³, hem de zikrolunan maceradan dolayı ne veçhile şikâyet vuku' bulduğunu etrafıyla istizah etmek istemiş; fakat Avni Paşa yalnız şu aralık Midhat Paşa'nın Meclis-i Vükelâ'dan affi münasip olur tarzında kapalıcı arz ettiğini söyledi. Efendimiz, ekser-i camiada seraskerlerle mülâkat etmek âdetleri idi, bir cuma selâmlığında Avni Paşa arz-ı meram etmiş”.

Avni Paşa, sadrazam Rüşdü Paşa ile de bozuşarak hâl'e dâir evvelce müşarünileyhe izhâr-ı ma-fî'z-zamir eylediğine nedamet ettiğiinden azline çalıştı. İttihaz olunacak tarz-ı hükûmet hakkında padişah ile sadrazam beyninde cereyan eden bahsi fırsat addederken “sadrazamın maksadı, istiklâl-i hümayunu nez' etmektir⁴⁴. Veliahda meclûp olduğundan Malîye Nezareti'nde bulunduğu esnada maaşlarını ay çıkmadan te'diye ederdi” meâlinde tesvilâtta bulunmakla beraber bazı umur-ı malîyenin tasviyesi için sadrın Paris'e izâm ettiği Sâdık Paşa'nın yapacağı muamelenin muzıratından ve Katolik Meselesi'nde de yanlış yollara gidildiğinden ve sair hatalardan bahsetti.

³⁷ El yazısıyla. (S.Y.)

³⁸ Ayağının tozuyla. (S.Y.)

³⁹ Birbirini müekkîd üç arızadır ki asıllarını görmüştüm.

⁴⁰ Hoş geçinmediği. (S.Y.)

⁴¹ Büyük bir kırgınlık. (S.Y.)

⁴² Fikrine gitme ile. (S.Y.)

⁴³ Kulluğunu arz etmek. (S.Y.)

⁴⁴ Çekip koparmak, ayırmak. (S.Y.)

Mukaddemâ saraydan maliye hazinesine tavizan verilen konsilidin vaktinde iade edilememesi zâhirde vesile ittihaz olunarak Mabeyin Müşiri Ferid Paşa vesaitiyle Şirvanîzâde'den mührü istirdâd ve Avni Paşa makam-ı sadarete getirilerek nail-i murad edildi.

Sadr-ı cedidi taltif ve temin maksadıyla Rüşdü Paşa Halep Valiliği'ne tâbiyet ve az müddet sonra Hicaz Vilâyeti'ne nakil olunarak Taif'te vefat etti.

Rüşdü Paşa, evveleminde Hüseyin Avni Paşa'nın elga'at-ı fitnekâranesinden⁴⁵ haberdar olamayıp Paris'te bulunan Sâdık Paşa'ya yazdığı mektupta -ki aynen görmüştüm- saraydan konsilid aldığı günden beri padişah'ta fevkalâde teessür ve iğbirar⁴⁶ hissettiğini, konsilidlerin kuponlarına mukabil istenilen paranın hemen tesviyesi için tazyikât-ı mütevaliyede bulunulduğunu, İngiltere'ye sipariş edilen zırhlı sefinenin inşasından sarf-ı nazar ettirildiğinden dolayı adem-i emniyet ve hoşnudu müştedd⁴⁷ olduğunu, ceyb-i hümayundan müceddeden bir konak yaptırılması hakkındaki iradât-ı mükerrereyi “def'a-i tasaddi” eylediğinden hakkındaki kat'a emniyet kalmadığını, Katolik Mes'elesi'ne dâir Fransa Sefâreti'nden doğrudan doğruya saraya verilen varakanın -irâde-i seniyye mucebince- geriye aldırılması ve itizarnâme yazdırılması padişahın hattını teskin ve memnuniyetini istilzam etmiş ise de “halk beyninde güft ü kavî⁴⁸ tebdilât-ı tekessür ederek⁴⁹ kendince emniyet kalmadığından ve şu hâl ile me'muriyette bekâsı muzır olduğundan muzırâne affını talep” eylediğinden ertesi gün infisal ettiğini söyledikten sonra “Hüseyin Avni Paşa Hazretleri geçiştirmek ve sadareti kabul etmemek istemiş ise de mümkün olmadığından çaresiz sadareti kabul etmiştir ve isabet eylemiştir; zira başkası olaydı maslahatça pek fena olur idi ve belki Mahmud Paşa'nın gelmek ihtimali var idi; Cenab-ı İzzed Mütââl⁵⁰, paşa-i müşarünileyh hazretlerini muvaffak bil-hayr eylesin; halkın erâcîfi⁵¹ gibi beynimizde asla bir bürudet yoktur ve muhabbet bâkidir; eshab-ı ağrâzın erâcîfine kulak asılmamak lâzım gelir.” diyor.

Bu mektuba laf ettiği diğer mektupta: Padişah, öteden beri Mahmud Paşa'ya mail⁵² olup umuman ona taraftarlık eden Harem-i Hümayun takımı da kendini tazyikten hâli kalmadığından sıkça birkaç sadrın tebdilinden sonra müşarünileyhi makama getirmek niyetinde bulunduğunu, kendi me'muriyetinin biraz imtidadı hey'etin müttefikâne harekâtına karşı padişahın bir şey yapamamasından neş'et eylediğini, muahharen ittifaka “bazı mertebeye ve vahn⁵³ ve hâlel geldiğini” anladığından ve Hakkı Bey⁵⁴ başmabeyinciliği sırasında Hüseyin Avni Paşa ile beynlerini yozmak ve kendi vâsıtasıyla müşarünileyhi seraskerlikten azlettirmek gibi birtakım harekâta teşebbüsle beraber güya beynlerinde rekabet ve bürudet olduğunu padişaha söylediğinden birbirinden ayırmak için fırsat-ı ganimet bilerek

⁴⁵ Dolaşık, karmaşık fitnelerinden. (S.Y.)

⁴⁶ Kırılma, gücenme. (S.Y.)

⁴⁷ Kuvvetlenen, şiddetli. (S.Y.)

⁴⁸ Kuvvetli söz, dedikodu. (S.Y.)

⁴⁹ Çoğalarak. (S.Y.)

⁵⁰ Allah'ın büyüklüğüne atfen ifade edilen tamlama. (S.Y.)

⁵¹ Uydurması. (S.Y.)

⁵² Meyilli. (S.Y.)

⁵³ Gevşeklik ve zayıflık hâlleri. (S.Y.)

⁵⁴ Müddet-i medide Jandarma Dâiresi Riyaseti'nde bulunan Ferik merhum Hakkı Paşa'dır.

müşarünileyhi seraskerlikle beraber mesned-i sadarete ta'yin ettiğini, bir zaman sonra müşarünileyhi de azl ile adî bir adamı daha sadra getirdikten ve onu da az vakitte tebdil ettikten sonra Mahmud Paşa'yı getireceğini beyan ediyor.

Diğer bir mektupta ise “kat’a hatır ve hayâle gelmeyecek surette sadrın⁵⁵ hâl ve ahlâkı tağyir edilmiştir⁵⁶. Meğer beş-altı mahdan⁵⁷ beri sadır, gizlice ve Abdi Paşa⁵⁸ vâsıtasıyla Rüşdü Paşa⁵⁹ ile akd-i ittifak edip dâima entrika etmekte oldukları ta'yin eyledi. Ve Rusya ve Almanya sefaretleri bunlar ile müttehiddir. Diğer taraftan Halil⁶⁰ ve Fâzıl⁶¹ Paşalar dahi bunların delilidir. Hâricîye Nâzırı⁶² dahi dâire-i ittifaka girdi; şimdi iş güç yapılması mutasavver olan bankanın aleyhinde söz söylemektir; sadır dahi bunlar ile yek zeban ittifak olup alenen herkese ve meclis ve o mahfilde bunların sözlerini tasdik ederek ikimizin hakkında demedik söz bırakmamaktadır; ve malûmatını külliye inkâr etmektedir. Halka zât-ı âlileriyle bendeniz hakkında envai miiftireyat⁶³ ilân eylemektedir; Yusuf Bey⁶⁴ âlet-i fesat ittihaz olunmaktadır⁶⁵.” Ve Halep’ten Sâdık Paşa’ya yazdığı mektupta “şimdiki hâlde diyar-ı gurbette imrâr-ı vakit eylemekteyim; işbu muameleye nispetle Mahmud Paşa’nın muamelesi yâni Amasya’ya tâbiyeti lütuf ve ihsan kabilindendir: Şimdiki muamele pek ziyade ağır geldi ve cümlemizi perişan eyledi” diyor. Müşarünileyhin bu kadar fazlı ve zekâsı ile beraber Hüseyin Avni Paşa’ya mağbûn⁶⁶ olması şâyan-ı hayrettir.

Hüseyin Avni Paşa, sadaret ile seraskerliği⁶⁷ nefsinde cem’i ve -râzdaş-ı kadime⁶⁸ olan- Abdülkerim Nâdir Paşa’yı serasker kaymakamlığına ta'yin ederek -nahbe-i ameli olan- hâl’ meselesini mevki-i fiile koyabilmek için her türlü mevânı izale etmiş oldu. Binaenaleyh hâl’e birkaç defa teşebbüs ettiği hâlde esbab-ı mânianın haylûletiyle⁶⁹ istihsal-i maksat edemedi.

Âtîf Bey’in ifadesine göre: huseması⁷⁰ şikâyetle başlayarak müsavi-i ahvâli derun ve birunden padişahın mesmûu olmakta idi. Mukaddema kerimesinin (?) fevkalâde teklif ederek avam-ı nâsın diline düştüğünden padişah, bunun vücudundan istiğna emareleri izhar etmeğe başladı. Şam Valisi Esad Paşa’yı -bilâhare sadarete getirmek üzere- Bahriye Nezâreti’ne ta'yin eyledi. Maksudı bilinmemek ve sadrazama verilmek için kuyumcu Serkez’e murassa⁷¹ tasvir-i hümayun sipariş olundu. Hıdiv-i Mısır’ın Hüseyin Avni Paşa’dan emniyeti olmadığına dâir Kapı Kethüdası İbrahim Paşa,

⁵⁵ Hüseyin Avni Paşa.

⁵⁶ Değiştirilmiş, dönüştürülmüştür. (S.Y.)

⁵⁷ Ay. (S.Y.)

⁵⁸ Abdülkerim Nâdir Paşa.

⁵⁹ Mütercim.

⁶⁰ Halil Şerif Paşa.

⁶¹ Mustafa Fâzıl Paşa.

⁶² Raşid Paşa.

⁶³ Başkasının üzerine atılan çeşitli iftiralar. (S.Y.)

⁶⁴ Yusuf Paşa.

⁶⁵ Kabul edilmektedir. (S.Y.)

⁶⁶ Aldanmış, aldatılmış. (S.Y.)

⁶⁷ O zaman bir şâir “sadaretle seraskerliği cem’ etme devlette Fuad Paşa’ya vaki oldu bir de Avni Paşa’ya” beytini söylemiştir.

⁶⁸ Eski sırdaşı. (S.Y.)

⁶⁹ Engel olan sebeplerin engellemesiyle. (S.Y.)

⁷⁰ Düşmanları. (S.Y.)

⁷¹ Kıymetli taşlarla süslenmiş. (S.Y.)

serkarine mütevaliyen⁷² ilka'âtte bulunmuş. “Bu aralık başmabeyinci olanlar yek-diğerinden mürtekip o hâle bu serkarin eslafına gâlib olmağla Padişah'ın Avni Paşa'dan istiğnasını ve mahsulât-ı Mısır'a celbine taraf-ı saltanatın mevsimi olduğunu hissederek İbrahim Paşa'nın sözünü arz etmiş ve o sırada taraf-ı hidivîden İbrahim Paşa'nın getirdiği meblâğ hazineye alınmış olduğu gibi Esad Paşa da Şam'dan gelmekle ikinci def'a makam-ı sadarete nasb olundu.

Hüseyin Avni Paşa, infisalinden beş gün sonra Aydın Valiliği'ne ta'yin edildi. Avrupa kaplıcalarına gitmek üzere istifa etti. Londra'da bazı vükelâ ve kübera ile hâl'in icrasına dâir muharremâne mukâmelelerde bulunduğu mervîdir. Padişah, avdetini ta'cil ve Konya Valiliği'ne me'mur eyledi. Yolunu bulup Konya'ya gitmekten kurtuldu. Üçüncü def'a makam-ı seraskeriye nasb edildi. Midhat Paşa Adliye Nezâreti'ne ve Mahmud Nedim Paşa Şûra-ı Devlet Riyâseti'ne getirildi. Hersek Mes'elesi Padişah'ın zihnini tahriş etmekte olduğundan ve Esad Paşa erbab-ı iffet ve malûmattan ise de mes'eleyi hâlle imkân bulamadığı gibi Mahmud ve Midhat ve Hüseyin Avni Paşalar kudemadan olup onların fevkinde bulunması münasip görülmediğinden Padişah, tebdil-i sadarete karar verdiğini ve Mütercim Rüşdü Paşa hakkındaki mütalâasını Âtîf Bey'e söyledikten sonra “Mahmud Paşa'ya gelince bu da yalancı bir adam olup hirş ile Âli Paşa zamanında yapılan demiryolu mukavelesini muzırdır diye feshedip Rumeli'nin yeniden fethine bais olduğundan⁷³ bahis ile mübâhât eyledi ve etrafından mid'asını⁷⁴ te'yid için teşekkür mazbataları yağdırdı. Hâlbuki kezb-i zuhur ederek sonraki tasviyenin şenaati meydana çıktı. Ve şeâmet⁷⁵ ve sui-tedbirinden yollar da noksan kaldı. Üç günde bir serasker ve sair vükelâ ve me'murları tebdile ve hatta kurenamıza kadar müdahaleye kıyam eder, vehham⁷⁶ ve mütelevvindir⁷⁷” dedi.

Şayan-ı hayrettir ki Padişah, bu mülâhazayı dermeyan ettikten bir gece sonra Âtîf Bey'e “Esad Paşa'dan mührü al, Mahmud Paşa'ya git, yarın ayın son çarşambası olduğundan perşembe günü icra olunacağını tebşir⁷⁸ ve tefhim et⁷⁹” emrini verdi. İcâbı icra olundu.

Mahmud Nedim Paşa, sadaret-i evvelisinde Hüseyin Avni Paşa'yı azil ve nefiy ettirmesinden ve Midhat Paşa aleyhinde de teşebbüsâtta bulunmasından dolayı beyinlerinde tahaddüs eden buğz ve adâvet, ba'deezin⁸⁰ onların imtizacını hayâl mahâl hükmüne koymuş olduğu hâlde üçünü bir kabinde birleştirmek ve hüsn-ü muaşeret beklemek muvâfık-ı mantık değildi.

Mahmud Nedim Paşa, Hersek Mes'elesi'ni az müddette halledeceğini te'min etmek suretiyle makam-ı sadârete gelerek aradan bir ay geçtiği hâlde mes'ele sükûn-pezir olmadığından ve Hüseyin Avni Paşa

⁷² Sürekli olarak. (S.Y.)

⁷³ Sebep olduğundan. (S.Y.)

⁷⁴ Yolunu. (S.Y.)

⁷⁵ Uğursuzluk. (S.Y.)

⁷⁶ Kuruntulu. (S.Y.)

⁷⁷ Dönek, kararsız. (S.Y.)

⁷⁸ Müjde et. (S.Y.)

⁷⁹ Anlat. (S.Y.)

⁸⁰ Bundan böyle. (S.Y.)

ise sadrazamı def' ettirmek ve sâiline tevessülünden hâli kalmadığından padişah bunların esafil-i nâs⁸¹ gibi birbirleriyle uğraşarak umur-ı devleti ihmâl ettiklerine dikkatle yek-diğeri aleyhinde bulunmayıp vazifeleri dâiresinde hareket etmelerini kendilerine tebliğini mükerreren baş kâtibe emreyledi.

Mahmud Paşa, bir gün huzurda bulunduğu esnada padişah, kendinin hidemât-ı nefsinin iptale sui' ettiğinden dolayı Hüseyin Avni Paşa'nın azlini suret-i iltifatta söyledi.

Müşarünileyhin mazulen İstanbul'da oturması Mahmud Paşa'nın gözüne dünyayı zindan ve Avni Paşa da nice erâcife sebep olarak rakibinin zihnini büsbütün perişan ettiğinden iptida Selanik, müteakiben Hüdâvendigâr Valiliği'ne ta'yin olundu. Midhat Paşa da ahvâl-i umumiyenin müşkülâtından bahisle Adliye Nezareti'nden istifa etti.

İşte Hüseyin Avni Paşa'yı hâl'e dâir tasavvurunu mevki-i file koydurmağa büsbütün tahrik eden esbabın en mühimlerinden biri bu def'a da Mahmud Paşa'nın siayetiyle seraskerlikten dūr ve Bursa'ya azam suretiyle payitahttan muhâcir edilmesidir.

Birkaç ay sonra talebe-i ulûm ayaklandırılarak Mahmud Nedim Paşa infisal ve Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa mesned-i sadarete ittisâl etmesi⁸² üzerine Hüseyin Avni Paşa -dördüncü defa- makam-ı seraskerîye geldi, o günden itibaren işe başladı.

Midhat Paşa da Meclis-i 'Âliyye azalığı ile kabineye dâhil olarak esbab-ı hâl'i istikmâlde⁸³ seraskere yâver ve diğer müteşebbislere de rehber oldu.

Hüseyin Avni ve Redif Paşalar beyninde cereyan eden müzakerat üzerine Redif Paşa, Mekâtib-i Askerîyye Nâzırı Süleyman Paşa'ya izhar-ı ma-fi-z-zamir etmesiyle⁸⁴ Süleyman Paşa, serasker arzu eylediği takdirde bu işin kemâl-i suhûletle ve bir-iki tabur askerle hâsıl olacağını söyledi.

Müteakiben Hüseyin Avni Paşa, Mekteb-i Harbîye'ye gelerek imtihanlarda bulunduktan sonra Süleyman Paşa'nın odasında mektep ve talebeye dâir teâtî-i efkâr edildiği sırada bilmünasebe Mahmud Nedim Paşa'nın sadarete geleceği sözünün kuvvetleştiğini, memleket Rusya'nın taht-ı istilâsında kalacağını, padişah Rusya meclûbu⁸⁵ olduğunu, ahvâl-i devlette ulûm-ı inkıraz görüldüğünü söylemesiyle beynlerinde uzun muhavere cereyan ederek nihâyet Süleyman Paşa -kendi ifadesine göre- usûl-ı istibdadın ilgası şartıyla hâl'i deruhte eyledi. Bu taahhüt üzerine Sadrazam Mehmed Rüşdü ve Şeyhülislâm Hüseyin⁸⁶ Hayrullah Efendi de dâhil-i ittifak oldular.

Bu aralık Derviş Paşa'nın seraskerliğe ve Mahmud Nedim Paşa'nın sadarete getirileceği hissedildiğinden ve 'âli rivâyetin Mahmud Nedim Paşa'ya sadaret teklif olundukda Rüşdü, Midhat,

⁸¹ En aşağı tabaka insanlar. (S.Y.)

⁸² Ulaşması. (S.Y.)

⁸³ Hâl' gerekçelerini tamamlamada. (S.Y.)

⁸⁴ Kalpte, gönülde olanı anlatmasıyla. (S.Y.)

⁸⁵ Tutkunu. (S.Y.)

⁸⁶ Hasan Hayrullah Efendi olacak. Metinde yanlış yazılmış. (S.Y.)

Hüseyin Avni Paşalar İstanbul'dan çıkarılmadıkça kabul etmeyeceğini söylediğini müşarünileyhin istihbar eylediklerinden hâl'i ta'cile karar verdiler.

Hatta Rüşdü Paşa'nın "Mahmud Nedim Paşa hakkında dâhilen ve hâricen bir emniyetsizlik peyda olup İstanbul'da zuhur eden heyecan henüz yatıştırılmış iken onun yine sadarete geleceği tahakkuk edince devlet ve memleketin muhatara-i azimeye⁸⁷ uğrayacağından korkmamış olsaydım hâl'i te'hire çalışırdım" dediği (*Mir'at-ı Hakikât*)de muharrerdir.

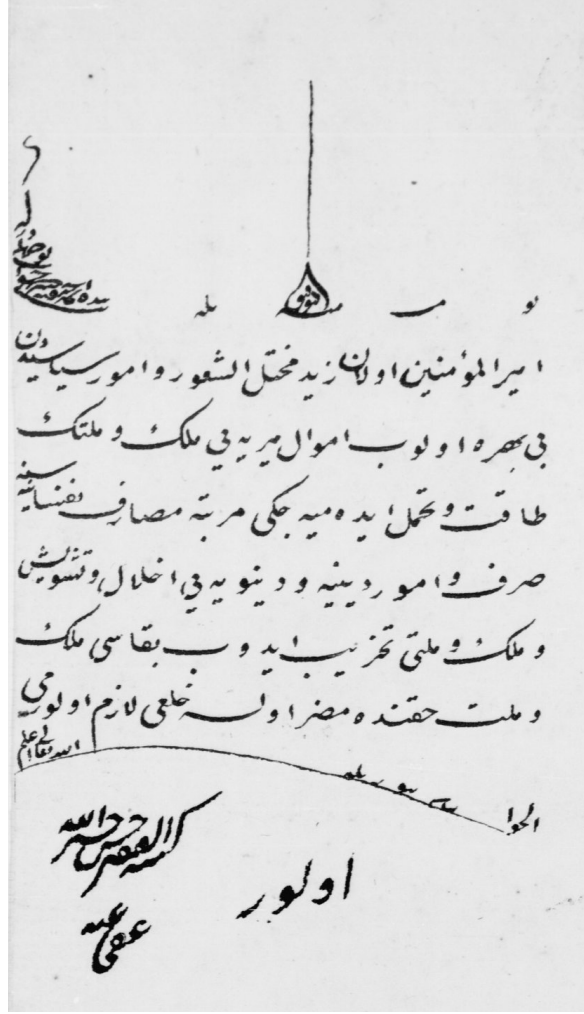
Âtîf Bey (*Hâtıra*) da diyor ki: "...mes'eleden (hâl'den) sonra İd-i Fıtr⁸⁸ münasebetiyle Nâmık Paşa'nın konağına gitmiştim. Hâl' ve usûl-ı meşveret hususlarına dâir yalnız musahabet olunup şu veçhile beyan-ı keyfiyet eyledi: "Sultan Mahmud Han'ın iki oğlu da mu'tedil hareket edemeyerek zamanlarında devletçe hâlet-i muzıra tahaddüs eyledi. İsrâfât ve telefât yolu tutuldu. Sultan Abdülaziz'in çok inâyetlerine mazhar olduğumdan duçar-ı felâket olmasını derûnî arzu etmemiş isem de vak'adan birkaç gün evvel Midhat Paşa gelerek "Abdülaziz Han'ı hâl' etmedikçe devletin ıslahı kâbil değildir. İcab edenler ile ittifak hâsıl oldu. Sen nasıl harekette bulunacaksın" dedikte "sokağa çıkıp da halkı başıma üşürecek değilim ya. Mukadderat-ı İlâhiyye ne ise zuhur eder" cevabını vermiştim..."

Midhat Paşa, Fetva Emîni Kara Halil Efendi'yi konağına celp ile "padişah, mülk ve milleti tahrip ve Beytü'l-Mal-ı Müslimîn'i israf etti. Islah-ı hâl-i enam için hâl'i tasavvur olunuyor, buna cevaz-ı şer'i var mıdır" demesiyle Halil Efendi "bu emr-i hayra çarşaf kadar fetva veririm" cevabıyla terviç-i maksat ettiğinden⁸⁹ hâl'in icrası takrir eyledi.

⁸⁷ Büyük bir tehlikeye. (S.Y.)

⁸⁸ Ramazan Bayramı. (S.Y.)

⁸⁹ Maksada olumlu baktığından. (S.Y.)

Fetva Metninin Aslı⁹⁰

Mahmud Celâleddin Paşa, esna-i muhakemede takdim ettiği arızalardan birinde “yevm-i hâl’de divan yerinde resm-i biat hitam bulduktan sonra Hüseyin Avni Paşa, abd-i kemineye⁹¹ tesadüf ederek birkaç kere başını sallamış ve: “Bak dünyada kimsenin haberi olmayarak neler olur” demiş idi. Yine orada hâl’e dâir fetvanın aslını Rüşdü Paşa hasbe’l-usûl Amedî Kalemi’nde mahfuz olmak üzere vermiştir” diyor.

Vak’anüvis Ahmed Lûtfî Efendi, Sultan Abdülhamid’e takdim eylediği risâle-i mahsûsada (fetvaların zeylinde mutad olan (Allah-u âlem) kaydının takyid edilmemesine) itiraz ediyor ve “hüdâvendigar-ı mağfûre fetvada muhtelü’ş-şuur⁹² deyip dururken Topkapı Sarayı’ndan yazdığı tezkireyi dahi gazetelerle ilân ettiler. Bu tezkireyi yazmak olur olmaz şuur-ı tam erbab-ı kalemin kârı olmadığını halka gösterip bu cihetle de fetvanın vak’aya mutâbık olmadığını meydana koydular” diyor.

⁹⁰ Fetva metninin arşiv kaydı için bkz. BOA.Y.EE.21-28/2 (Belge Tarihi: H-06-04-1327). (S.Y.)

Fetvanın transkripsiyonu: “Emirü’l-mü’minin olan zeyd muhtellü’ş-şu’ür ve umûr-ı siyâsiyeden bî-behre olub emval-i mîrîyeyi mülk ve milletin tâkat ve tahammül edemeyeceği mertebe mesârif-i nefsanîyesine sarf ve umur-ı dîniyye ve dünyevîyeyi ihlâl ve teşvîş ve mülk ve milleti tahrib edip bekâsı mülk ve millet hakkında muzır olsa hal’i lâzım olur mu? Beyan buyrula.”

El cevab: Allâhu te’âlâ a’lem olur.

Ketebehü’l-fakîr Hasan Hayrullah Afâ anhü

⁹¹ Küçük bir köleye

⁹² Şuuru karışık, bozuk. (S.Y.)

Âtîf Bey (*Hâtıra*)da fetvanın nefsü'l-emre mugayyirini tezkerenin avâma da anlattığını, Memdûh Paşa da (*Tasvir-i Ahvâl*)de tezkere gazetede görülünce âkil bir padişaha iftira kılınmış olduğunu aklı erenlerin bildiğini söylüyor.

Midhat Paşa (*Tabsıra-i İbret*) ve (*Mir'at-ı Hayret*)de “Sultan Abdülaziz akıl ve fatin⁹³ ve hayırhah-ı devlet ve ‘âli himmet bir zât olduğu hâlde sonradan nasılsa tebdil-i ahlâk ederek ulvî himmet yerine kibir ve azâmet kaim” olduğundan bahsediyor.

Padişahın akıl ve fa’tinâtı itiraf ve ahlâkının bilâhare tebdilinden iştikâ olunmasına⁹⁴ göre fetvada (muhtelü’ş-şuur) yerine (mahtelü’l-ahlâk) demek lâzım geldiği hâlde -muhalif nefs’ül emr olarak- ihtilâl-i şuurun lisan-ı şer’iden sūdûru⁹⁵, garaza haml olunmakta⁹⁶ ve Sultan Murad’ın cülûsunu müteakiben tecennün ederek⁹⁷ mâdâm el-ömr⁹⁸ nâ-murad olması, amme hakkındaki isnad-ı malûm iken ceza-i manevîyyesi addedilmektedir.

Kurenadan Fahri Bey -Yıldız Evrakı meyanında gördüğüm- istintak-nâmesinde Feriye Dâiresi’ne nakilden bahsedildiği sırada “cennet mekân, vefat ettiği odanın yanında deniz üzerinde olan odaya oturdu. Pencere açık, aşağıdaki kapının önünde asker ve zabıtlar var idi, gülerek sigara içiyorlardı. Merhum, onlara “sizi kendi elimle silahlandırımdı, utanmaz herifler, bana deli dediniz. Deli ben miyim yoksa şimdiki padişahınız mıdır” dedi. Daha böyle çok şeyler söyledi” deniliyor.

Muhakeme-i meşhura neticesinde muhakeme-i temyizden ita edilen ilâmat ve müteferriâtına dâir Meclis-i Vükelâ’dan tanzim ve takdim olunan mazbata üzerine bazı mülâhazatı havi Sultan Abdülhamid’in Bâb-ı ‘Âli’ye yazdırdığı tezkerenin zeylinde “cennet mekânın hâl’ine dâir evvelce verilen fetvada ihtilâl-i şuurundan bahs olunmuş olduğu hâlde vuku-ı şehâdetiyle Feriye Karakolhânesi’ne naklini müteakiben verilen ilâm-ı şer’iyede ise merhumun âhiren bu hâllerden yâni maddî hâl’ ile ondan hâsıl olan dehşet ve tesirâtın münbais olmak üzere şuuruna hâlel-dari olarak kendisini telef etmiş olduğunun beyan olunması cihetiyle meal-i i’lâm, müşarünileyhin kable’l-hâl’i asla şuurunda hâlel olmadığını tamamıyla müeyyit görünmesiyle burasının da nazar-ı i’tinaya alınarak ilâve-i icab-ı şer’iyyesiyle mazbataya derci” emredilmiştir.

Esna-i muhakemede Damad Nuri Paşa’nın takdim eylediği arızada Sultan Abdülaziz’in hidematına me’mur edilen eşhastan bahis olunduğu sırada bunlardan Mustafa Çavuş’a: “Asıl vazifeniz Sultan Aziz’e aklınca bir parça hiffet geldiğinden bir kaza ve tehlike olmamak için oraya memursunuz” dedim. Ve bu (aklınca olan hiffeti) dahi kulunuzu irae ile beraber Seyid Bey (Sultan Murad’ın kurenasından) söyledi. Bu adam çıkarken Seyid Bey “Sultan Aziz kuvvetlidir, mahsus bu adamları intihap ettik” dedi. Mustafa’ya da “bir kaza zuhurunda kollarından yakalarsın” diyerek beraber

⁹³ Zeki. (S.Y.)

⁹⁴ Şikâyet etme, yakınma. (S.Y.)

⁹⁵ Ortaya çıkan. (S.Y.)

⁹⁶ Taşınmakta, yüklenmekte. (S.Y.)

⁹⁷ Cinnet geçirerek. (S.Y.)

⁹⁸ Ömrü oldukça, yaşadıkça. (S.Y.)

çıktılar. Hacı Mehmed ve diğer Mustafa'yı da birer birer getirerek bunlara da baladaki talimatı verdim. Bunlar da çıkarken “Sultan Aziz’in cinnnet hâlini ifşa etmeyiniz ve etmeyeceğinizden emin, çünkü yemin ettiniz” diye Seyid Bey söyledi” diyor.

Şehâdete kani olanlar, cinnete müteallik işââtı, katli tasmin edenlerin katli için bir girizgâh addetmiş olduklarına da kanidirler.

Hususan Hüseyin Avni Paşa'nın Mısırlı Prens Mustafa Fâzıl Paşa'ya “ben, ondan (Sultan Abdülaziz'den) ahz-ı sâr etmedikçe⁹⁹ Allah canımı almasın” dediğini, kilercibaşayı ele alarak padişahı tesmîme¹⁰⁰ karar verdiği hâlde padişahın ihtiyatlı davranması mani'-i teşebbüs olduğuna, Mısırlı Prens Halim Paşa'ya Padişahın hayatına hitam verecek bir fedaî tedariki teklifinde bulunmasına, sadaretinde Adliye Nâzırı bulunan Akif Paşa'ya padişahın izâle-i vücudu¹⁰¹ için bir Arnavut buldurulmasını söylemesine, Kayserili Ahmed Paşa ile beraber Matlı Celâl Paşa vesâletiyle mukaddemâ celp eyledikleri bir fedaî Arnavut'un -o vakit zaptiye müşiri bulunan- Hüsnü Paşa tarafından derdest edilmiş olmasına, vak'a-i irtihâli müteakiben Yusuf Kâmil Paşa'nın “Avni ...zirine söyleyiniz, inşaallah “beşirü'l-katil bilkatil” ser'i gariban zuhur edecektir” demesine ve emârât-ı saireye nazaran Sultan Abdülaziz'in imhasını Hüseyin Avni Paşa nezdinde öteden beri musammem¹⁰² ve vakt-i münasibe malik olduğu hâlde hâl'i müteakiben şehîd ettirdiği – re'yel-ayn¹⁰³ görülmüşçesine iddia edilmektedir.

Hakan-ı mahlûun Fer'îye Dâiresi'ne nakline uğraşıldığı sırada nasıl muhafazası lâzım geleceği mevzuubahis olduğunda Hüseyin Avni Paşa'nın: “O iş benimle Kayserili'nin bileceği şeydir” dediğini ve cenaze Topkapı'ya nakil olunacağı esnada orada bulunan vükelâdan bir zâta “vükelâdan biri vâlîde sultana gidip şu işi (suret-i irtihali) sorsa güzel olur” dediğinde o zâtın “Hüseyin Paşa'yı göndermelidir, vâlîde sultan başına bir şey ursun da kırsın” cevabını verdiğini, Hüseyin Avni Paşa da işitip güldüğünü Midhat Paşa'nın hin-i istintakta nakil eylesinden me'âni-yi gûnâgûn¹⁰⁴ istinbât olunmaktadır¹⁰⁵.

Şehâdetine kanaat hâsıl edenlerce mevadd-ı âtiyyede şehâdetin berâhîn-i vazıhasından¹⁰⁶ addedilmektedir:

Boyabatlı Hacı Mehmed, Yozgatlı Pehlivan Mustafa Çavuş hin-i muhakemede: Damad Nuri ve Mahmud Celâleddin Paşalarla Kızlar Ağası Süleyman Ağa tarafından tâlimat ve yüzer lira maaşla hakan-ı mahlûun itlâfına me'muriyetleri inba olunduktan sonra¹⁰⁷ o gece Fer'îye Karakolhânesi'nde kaldıklarını, ertesi sabah Mabeyinci Fahri Bey kendilerini alıp içeriye götürürken Pehlivan

⁹⁹ İntikam almadıkça. (S.Y.)

¹⁰⁰ Zehirlemeye. (S.Y.)

¹⁰¹ Ortadan kaldırılması. (S.Y.)

¹⁰² Kararlaştırılmış. (S.Y.)

¹⁰³ Kendi gözüyle. (S.Y.)

¹⁰⁴ Çeşitli anlamlar. (S.Y.)

¹⁰⁵ Dolaylı yoldan anlatmaktadır. (S.Y.)

¹⁰⁶ Açık delillerinden ve tanıklarından. (S.Y.)

¹⁰⁷ Tebliğ edildikten sonra. (S.Y.)

Mustafa'nın eline beyaz saplı bir çakı verdiğini, hakanın odasına girince Fahri Bey arkasından kucaklayıp kollarını tuttuğunu, Cezayirli Mustafa da ayaklarına oturduğunu, Pehlivan Mustafa Çavuş - Damad Mahmud Celâleddin Paşa'nın ta'rifî gibi- iptida sağ, muahharen sol damarlarını kestiğini, bu ameliye beş-on dakika sürüp Mustafa Çavuş pencerelerden birinin perdesini kopararak merhumun üstüne örttükten sonra cenazeyi karakola götördüklerini ve Harem Ağası Reyhan, merhumun odasına girenleri, Mustafa'lar ve Hacı Mehmed ve Fahri Bey ile kendinden ve Zabit Ali ve Necib Beyler ve Harem Ağası Râkım'dan ibaret olup o iki zabıt, odanın iç tarafında kılıçlarını çekerek bekledikleri hâlde ber minval-i muharrer¹⁰⁸ katl' edildiğini ve merhumun (aman Allah) diye feryat ettiğini, ondan sonra vâlide Sultan ve sairlerinin koştuklarını ifade etmişler¹⁰⁹ ve Fahri Bey de: "Ben Sultan Aziz kendini öldürdü diyemem, öldürmedi dahi diyemem. Ben zaten Mustafa'lar ile Mehmed Ağa'nın oraya gelişini pek beğenmemiş idim" demiştir.

Midhat Paşa (*Mir'at-ı Hayret*)de: Padişah-ı mahlûun yanında kûrena bulunması câiz olmayacağından hidemat için Sultan Murad'ın emektarlarından üç kişi bulunup konulması münasip görüldüğünden ve bunların üç-dört haftada bir kere hârice çıkmak ve hârice ile ihtilât etmemek¹¹⁰ gibi şerâ'it ile mükellef olacaklarından her kim kabul ederse yüzer lira maaş verileceği Sultan Murad'ın ve vâlidesinin emriyle dâirede ilan olunarak emektarlardan Pehlivan Mustafa Ağa ve Hacı Mehmed Ağa ve Cezayirli Mustafa Ağa kabul ettikleri ve yeni cülûs etmiş padişahın birkaç emektarını ziyade maaş ile kayırması istiksar olunamayacağı¹¹¹ cihetle Rüşdü Paşa bunların me'muriyetlerini tasvip eylediğini ve Sultan Abdülaziz'in kâtilleri olmak üzere memleketlerinden celp olunan eşhas-ı mezkûre ile Fahri Bey ve Damad Nuri ve Mahmud Paşalar, istintaklarında katil maddesinin aslı olmadığını mısran (?) söylemişlerse de Pehlivan Mustafa ve Hacı Mehmed işkenceye tahammül edemediklerinden Fahri Bey'in muâvenetiyle katl' eylediklerini takrir ettiklerini söylüyor.

Damad Nuri Paşa'nın istintak-nâmesinde bir fıkra celp-i nazardır: "Sultan Murad, hey'et-i mezkûrenin¹¹² mütegalibâna muamelesinden bi'zar olup terk-i saltanat edeceğini tefevvüh eylediği¹¹³ vükelâca işitilmesi üzerine âtide zuhur edecek vahametten nefislerini kurtarmak için Sultan Abdülaziz'in şehâdeti ve Nisbetiye dâvet-i¹¹⁴ kaziyesini tertip eyledikleri muhakkaktır".

Bu ifadenin ne derece muvâfık-ı hakikat olduğu meçhul ise de şehâdete kanaat edenlerin cümle-i müddeayâtındandır¹¹⁵ ki, cülûsunu müteakiben Sultan Murad'da alâim-i cinnet rû-nümâ olması¹¹⁶ ve Sultan Abdülaziz'in tezkire-i malûmesi selâmet-i aklını inzar-ı ammede isbat eylemesi, bilâhare

¹⁰⁸ Yazılmış olduğu gibi. (S.Y.)

¹⁰⁹ Hacı Mehmed'in ifadâtının zirine Mahmud Nedim Paşa haddisatıyla ve imzasıyla şu soruları yazmıştır: Merhum Mehmed'in malûmatı ve ifadâtı şu tahrirden ibaret olduğundan şehâdeti merhum istirham eylediğinden işbu parmak merhumun parmağı olduğunu tesadûf ile beraber şehâdet ederim.

¹¹⁰ Karışmamak. (S.Y.)

¹¹¹ Çok görülmeyeceği. (S.Y.)

¹¹² Nuri Paşa'nın ifadesine göre heyet şu zâtlardan mürekkeptir: Rüşdü Paşa, Hayrullah Efendi, Midhat, Kayserili Ahmed, Damad Mahmud Paşalar.

¹¹³ Dile getirdiği. (S.Y.)

¹¹⁴ Ayrıca muhtaç-ı bahis bir meseledir.

¹¹⁵ İddialarındandır. (S.Y.)

¹¹⁶ Cinnet alâmetlerinin belirmesi. (S.Y.)

müşarünileyhin iade-i saltanatını istac edeceğinden kari itmam edilmiştir. Damad Mahmud Celâleddin Paşa'nın esna-i muhakemede yazdığı varakanın sureti ber-vech-i âtidir:

Sultan Murad ve vâlidesi ve Hüseyin Avni Paşa hâzır oldukları hâlde Musâhip Abdülkerim Ağa vâsıtasıyla kullarını çağırtrıp Nuri Paşa'ya muâvenet olmak üzere Süvari Mustafa'ya söyle (bir ân evvel Sultan Aziz'in vücudunu ortadan kaldırılmasıyla Nuri Paşa'dan alacakları emre imtisal etmesinler. Sonra kendileri Mabeyin-i Hümâyûn'a alınacaklardır) dedi. Kulunuz da (nasıl bu arada şahaneyi tebliğ etmiş) dediğimden Hüseyin Avni Paşa gözlerini açıp üçü birden (ne demek sonra sen fena olursun) diye kulunuzu tehdit ettiler. Çünkü Sultan Murad bir kuvve-i mecbure ile cülûs ettiğinden istifa etmeye bu söz üzerine cesaret edemediğimi arz eylerim.

7 Temmuz 97

Köleleri Mahmud

Emre imtisal etsinler diyeceğim yerde sehven etmesinler dediğimi tashiî ile ifade eylerim.

8 Temmuz 97

Köleleri Mahmud

Damad Nuri Paşa'nın yine o hengâmede takdim eylediği arıza-i mufassalanın bir fıkrasında: “Makraz ile kendi kendisini icra eylemiş olduğunu Avni Paşa'dan işittiğimi arz eylemişim. Geldim tafsîlât verdim. Sultan Murad: “Eyvah gitti ama şimdi bunu halk benden bilir” dedi. Ve istintak-nâmesinde: “Sultan Murad taâm buyuruyorlardı¹¹⁷. Bendeleri de karşılarında bulunduğum hâlde Seyid Bey gülerek gelip “Sultan İbrahim'in türbesine gömülecek zât, Allah sizlere ömür versin vefat etti” demesiyle Sultan Murad'ın elinden çatalı düşüp: “Aman bu ne hâldir. Git şunu anla” diyerek bayıldı. Avdetimde Seyid Bey, Sultan Murad'ın belini ovuşturmakta idi. “Paşa tahkik ettik mi, bu nasıl hâldir” dediğinde ufak bir yara aldığını istima' ederek Hekim Marko Paşa'nın götürülmesini tenbih eylediğimi arz ettim. “Aman durma kendin git. Allah aşkına olsun tedavisine takat olunsun, aman bir şey olmasın. Umûm-ı millet bunu benden bilirler” dedi” diyor.

Damad Mahmud Paşa'nın varakasinda muharrer olduğu üzere Sultan Abdülaziz'in vücudunun ortadan kaldırılmasını emreden bir zât, nasıl olur da umûm milletin bu işi kendinden bileceklerinden dolayı kemâl-i şiddetle izhar-ı te'sir ve tedavisini (Allah aşkına olsun) diye talep eder? İptida emir verip de faci'anın tahkikinde nedamet etmiştir dense bu, hangi vesika ile isbat olunabilir?

¹¹⁷ Yemek yiyorlardı. (S.Y.)

Pertevniyal Vâlide Sultan'ın (Sergüzeştname)sinde intihar ve şehâdete dâir sarâhat¹¹⁸ olduğu hâlde Serkarin Hamdi Paşa, Mabeyin İkinci Kâtibi Kadri Efendi, Kurenadan Râgıb, İstinaf Müdde-i Umumîsi Lâtif Bey'ler vesatetiyle hin-i muhakemede müşarünileyhümanın aldırılan ifadâtını havi varakada Fer'îye Dâiresi'nde iken Sultan Abdülaziz, aşağıda duran iki zabitin edvar-ı laubalilerine bakarak bunların sui-niyetlerini teferrüs etmesiyle¹¹⁹ kendi hakkında bir fenâlık vuku' bulacağına dâir birtakım mütalâat beyan etmeğe başladığından bahis olunduğu sırada deniliyor ki:

“Ne merak ediyorsun, azil erkekler içindir. Biz de elbette bir suretle geçiniriz” dedim ise de: “İki padişah bir memlekette olur mu? Beni tahttan indirmek elbette öldürmek içindir” dedi. “Tanzimat'ın ihdasından sonra böyle şey kalmadığından merak edilmemelidir, Allah'a tevekkül edin, ne olacak” dediğimde “ne olacak görürsün” demişti. Ben de fenalaştığımdan dâireme geldim, bayıldım. Bir müddet o hâlde kaldığımdan cennet-mekân merak etmiş. Dâirelerine gittim. Ol-vakit artık her taraf askerle dolu olduğundan iki adam oda kapısında durup şimdi girelim yok sonra girelim diye birbirleriyle söylediklerini işittim. Fakat cennet-mekâna bir kat daha fenalık gelmemek için söylemedim. Böyle iki kişi yukarıda ve üç kişi de aşağıda bu iş için bekliyorlar idi. O akşam saat dörde kadar yanında kaldım ise de daima muhikklerinde icra olunacak gaddarlığı söyler idi. Sonra dâireme gittim, bir de sabah istediklerini yapmışlar. Yâver Necib Bey “cennet-mekân şehîd oldu” dediği vakit anladık”.

Sultan Abdülhamid'in bil-vâsıta irâde ettiği eseleye müşarünileyhin verdiği cevaplar da bu mealdedir.

İntihara ka'il olanlar, her şeyden evvel merhumun azâmet-i nefsiyle beraber uğradığı müsbet-i azamiyye münasım olan bazı güne sefalet ve suimuamelatı hazmedemeyerek yeis-amike¹²⁰ giriftar olmasını intihara sebep addetmektedirler.

Merhum, Topkapı'ya bade'l-nakil cülûs şenliklerini uzaktan kemâl-i talim ile seyrederek: “Selefime yaptıkları gibi belki beni de suikast ederler. Muhaliflerim olduğu gibi beni sevenler de vardır, halkın birbirini ezmesinden korkarım. Öyle bir hâl vaki' olursa onu görmemek için bana zehir veriniz” dediği rivâyet ve hengâm-ı saltanatında ve bade'l-hâl' söylediği bu kabil sözlerden fikr-i intiharda bulunduğu istidlâl olunuyor. Memduh Paşa: “Abdülaziz Han, korku bilmez bir hükümdar idi. Yeis ve fütur¹²¹, hayatı istihkârda kendisini fesat ile kasta mecbur etmiş olduğuna kailim” diyor. Diğer bazı zevat da bu tarzda irade-i mülâhaza ediyor.

Evvelki makalede¹²² de söylediğim veçhile intihar ve şehâdete dâir pek çok şey okuyup işittiğim hâlde iki cihetten birine kat'i surette hüküm etmeye muktedir değilim.

İbnülemin Mahmud Kemal

¹¹⁸ Açıklık. (S.Y.)

¹¹⁹ İçyüzünü anlamasıyla. (S.Y.)

¹²⁰ Derin bir umutsuzluğa. (S.Y.)

¹²¹ Zayıflık. (S.Y.)

¹²² **Türk Tarihi Encümeni Mecmuası**, Numro 7 (84)

About of Sultan Abdulaziz*

Ibnulemin Mahmud Kemal INAL Transcription: Samet YILDIZ**

Abstract

This work, which is transcribed from the original Ottoman script, discusses the period of Sultan Abdulaziz (1861-1876). The article, written by Ibnulemin Mahmud Kemal Inal, describes the Ottoman Empire in the second half of the XIXth century and evaluates the conflicts of interest, statesman polemics within the country, the coupist group formed against Sultan Abdulaziz due to his moves. The death of Sultan Abdülaziz on 4 June, who was deposed on 30 May 1876 with the coup process, is among the topics that the article discusses. Although the author has focused on the “suicide” or “murderer” claims about the Sultan’s death here and has made some statements, he has not been able to make a “definitive” decision about either possibility. This work of Ibnulemin Mahmud Kemal Inal has not been subjected to any simplification process while being transferred to modern letters. The completions and words, the meaning of which cannot be known in the text, are explained by means of footnotes. In addition, footnotes have also been applied to provide additional explanations about the persons or events mentioned in the article, and each footnote provided by the author “(S.Y.)” has been added with the phrase.

Keywords

Ibnulemin Mahmud Kemal Inal, Ottoman Empire, Sultan Abdulaziz, Erkan-ı Erbaa, The Coup of May 30, 1876

* **Date of Arrival:** 27.10.2024

Date of Acceptance: 18.03.2025

For the original tag of the work, see: İbnülemin Mahmud Kemal İnal, “Sultan Abdülaziz’e Dâir”, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası (TTEM)*, C.15, S.9, 1341(1925), ss.177-195.

Citation: İbnülemin Mahmud Kemal İNAL (2025). Sultan Abdülaziz’e Dâir. S. Yıldız (Çev.). *TURAN Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi (TURANusbb)*, 8: 59-76.

** Master’s Student, Ege University, Institute of Social Sciences, Department of History, İZMİR/TÜRKİYE, E-posta: sametyildiz.iletisim@gmail.com ORCID: 0000-0003-4098-2718

К Вопросу О Султане Абдулазизе*

Ибнулемин Махмуд Кемаль ИНАЛ Транскрипция: Самет ЙЫЛДЫЗ**

Аннотация

В этой работе, подготовленной к публикации на османском языке, рассматривается период правления султана Абдулазиза (1861-1876). В статье, написанной Ибнулемином Махмудом Кемалем Иналом и опубликованной в XIX веке, автор описывает Османскую империю во второй половине века и рассматривает конфликты интересов, полемику государственных деятелей внутри страны, действия султана Абдулазиза и отряды государственного переворота, подготовленные против него. Формирование процесса государственного переворота, свержение султана Абдулазиза 30-го мая 1876 г., а также его смерть 4-го июня, являются одними из основных вопросов, затронутых в статье. Несмотря на то, что в исследовании рассматриваются утверждения, касаемые смерти султана в контексте “самоубийства” или “убийства” и приводится ряд заявлений, точного решения по двум данным предположениям не установлено. Работа Ибнулемина Махмуда Кемаль Инала не претерпела каких-либо упрощений при переводе на современную письменность. Словосочетания и слова, значение которых не установлено, объясняются в тексте при помощи сносок. Кроме того, сноски использованы с целью разъяснения информации о людях или событиях, которые затрагиваются в статье; к каждой сноске добавлено сокращение «(S.Y.)».

Ключевые слова

Ибнулемин Махмуд Кемаль Инал, Османская империя, Султан Абдулазиз, Эркан-И Эрбаа, Государственный Переворот 30-го мая 1876 г

* Дата поступления статьи: 27.10.2024

Дата принятия статьи: 18.03.2025

См. оригинальный источник: Ибнулемин Махмуд Кемаль Инал, «К Вопросу О Султане Абдулазизе», Журнал турецкого исторического комитета *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası* / (TTEM), T. 15, Выпуск 9, 1341(1925), стр.177-195.

Цитирование: İbnülemin Mahmud Kemal İNAL (2025). Sultan Abdülaziz'e Dâir. S. Yıldız (Çev.). *TURAN Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi* (TURANusbb), 8: 59-76.

** Магистрант, Эгейский Университет, Институт Социальных Наук, Кафедра Истории, ИЗМИР/ТУРЦИЯ. Электронная Почта: sametyildiz.iletisim@gmail.com ORCID: 0000-0003-4098-2718